

**NILAI KABUDAYAN ING SERAT ANGLINGDARMA ANGGITANE DURAHKEMAT
TINTINGAN FILOLOGI**

Wahyu Sayogya Rani, Dra. Suwarni, M.Pd.

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa)

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Surabaya

gijoz.star@gmail.com

Abstrak

Kasusastran Jawa minangka asil karya para pangripta sing medharake sakabehe kadadeyan ing masyarakat. Salah sawijine asil karya kasebut yaiku Serat Anglingdarma. Serat iki mujudake salah sawijine sastra Jawa lawas sing nduweni wujud naskah. Adhedhasar pangrembakane sastra Jawa, Serat iki kalebu asil karya saka sastra Jawa klasik. Serat iki minangka wakil karya sastra sing nggambarake nilai-nilai budaya Jawa. Mula saka iku, panliti milih serat iki kanggo panliten kanthi irah-irahan Nilai Budaya ing Serat Anglingdarma anggitane Durahkemat.

Adhedhasar andharan ing ndhuwur, underan panliten iki yaiku: (1) Kepriye deskripsine *Serat Anglingdarma*?, (2) Kepriye suntingan teks sajrone *Serat Anglingdarma*?, (3) Apa wae nilai-nilai kebudayaan sajrone *Serat Anglingdarma* sing bisa dadi tutunan ing urip bebrayan?. Dene tujuan panliten iki yaiku: (1) Ngandharake deskripsine *Serat Anglingdarma*, (2) Ngandharake suntingan teks sajrone *Serat Anglingdarma*, (3) Ngandharake nilai-nilai kebudayaan sajrone *Serat Anglingdarma* sing bisa dadi tutunan ing urip bebrayan?. Paedah saka panliten iki yaiku: (1) Kanggo panliti, muga bisa ngecakake kawruh sing wis disinaoni mligine ngenani filologi, (2) Kanggo para pamaos, panliten iki muga bisa didadekake dalan kanggo mangerteni kasusastran Jawa, (3) Kanggo para mahasiswa, muga panliten iki bisa dadi acuan pasinaonan ngenani kasusastran Jawa, (4) Kanggo pelajar sastra, panliten iki muga bisa didadekake sumber informasi kasusastran Jawa.

Panliten iki nggunakake teori filologi minangka salah Anggone nganalisi uga mbutuhake tafsiran yaiku teori hermeneutika. Kasusastran perlu ditafsirake jalaran nggunakake basa, amarga sajrone basa mau akeh banget makna sing sumimpen utawa sengaja disimpen. Panliti nggunakake metode deskriptif kualitatif. Nalikane nyunting teks nggunakake metode naskah tunggal kanthi nggunakake edisi diplomatik Konsep nilai-nilai budaya Jawa nggunakake pawase Djamaris. Sumber dhata sing digunakake ing panliten iki yaiku naskah lawas sing nduwe irah-irahan Serat Anglingdarma. Dhata ing panliten iki yaiku sakabehe tembung-tembung sing nduweni sesambungan karo nilai budaya Jawa.

Asil saka panliten iki ngandharake ngenani deskripsi naskah, suntingan teks, lan nilai-nilai budaya sing ana ing Serat Anglingdarma. Panyeratan serat iki bis dimangerteni kanthi gamblang, yaiku ing dinan Slasa pahing, tanggal 24, wayah nyerat jam 3 wengi. Dina iku lan wektu iku panulis sing nduwe asma Durahkemat miwiti nulis serat Anglingdarma Naskah iki ditulis nggunakake aksara Jawa, lan awujud tembang sing kawangun saka 21 pupuh, 604 pada lan 4866 gatra. Kahanan tulisan naskah ing *Serat Anglingdarma* isih cetha lan bisa kawaca kanthi gamblang tanpa ana tulisan sing mblobor. Seratan sing kurang bisa diwaca yaiku ing kaca 188. Nanging, basa lan tulisane isih bisa diwaca kanthi cetha. Kanggo ganti pupuh ana loro nganti papat tanda pangajapa, yen ganti pada ana sak tanda pangajapa.

Suntingan teks ditindakake kanthi mbenerake kaluputan nalika nyerat utawa njawab teks. Suntingan teks ing panliten iki mung nggunakake 2 pada saka 21 pada lan jumlah tembung sing disunting ana 87 tembung. Tembung-tembung sing dianggep luput, banjur dibenerake ing aparat kritik. Sawise dibenerake, banjur diwenahi komentar. Sawise nindakake suntingan teks, panliti ngandharake lan nganalisis nilai-nilai budaya sing ana ing Serat Anglingdarma iki. Nilai-nilai budaya kaperang dadi lima yaiku: (1) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti, (2) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo alam, (3) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan, (4) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat, (5) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggala panguripane manungsa dhewe. Tembung Wigati: Serat Anglingdarma, Nilai Budaya Jawa.

PURWAKA

Landhesane Panliten

Sastra minangka karya sing tuwuh lan digunakake kanggo medharake sakkabehe babagan ngenani manungsa. Pirembukan babagan sastra Jawa, ora bisa pisah karo pawongan sing nuwuhake sastra iku, yaiku masyarakat Jawa. Sastra Jawa bisa dingerteni yaiku sastra sing tuwuh saka pamikiran kreatif masyarakat

Jawa. Sastra Jawa kalebu sastra Nusantara sing tuwa, tuwuhe sastra Jawa sekitar abad IX lan X Masehi. Sastra Jawa nduweni panggonan istimewa karo karya sastra liyane ing jaman iku (Zoetmulder, 1983:8).

Kasusastran Jawa kaperang dadi papat yaiku sastra Jawa kuna, sastra Jawa pertengahan, sastra Jawa klasik, lan sastra Jawa modern. Kasusastran Jawa Kuna ditulis nggunakake basa Jawa Kuna sing awujud prosa lan kakawin kayata *Ramayana* lan kakawin

Mahabharata. Kasusastran Jawa Pertengahan awujud kidung lan gancaran, minangka karya sastra sing nggunakake basa Jawa pertengahan. Kasusastran Jawa pertengahan kayata *Pararaton* lan *Sudamala*. Kasusastran Jawa Klasik tuwuh kanthi tetenger nggunakake basa Jawa Anyar lan nduweni wujud tembang macapat. Wiwit runtuhe kerajaan Majapahit, sastra Jawa uwal ing pesisir lor pulo Jawa sing diarani Sastra Jawa pesisiran. Sastra Jawa ngrembaka ing lingkungan kraton jaman Surakarta sing dipandhegani dening pujangga dalem (Suwarni, 2009:4-8).

Serat Anglingdharma iki mujudake salah sawijine sastra Jawa lawas sing nduweni wujud naskah. Adhedhasar pangrembakane sastra Jawa, Serat iki kalebu asil karya saka sastra Jawa Klasik. Serat iki ditulis nggunakake aksara Jawa awujud tembang macapat sing jumlahe ana 21 pupuh. Seratan iki kagolong misuwur ing jamane, amarga ditemokake maneka warna naskah kanthi irah-irahan sing padha, nanging beda pangripta. Serat-serat iki nduwe irah-irahan Anglingdharma. Uga bisa sinebut *Serat Anglingdharma* jarwanane Durahmad. Serat iki kagolong *misterius* lan *unik* amarga serat iki kaya-kaya serat pesisiran, nanging isine serat kasebut nuduhake manungsa Jawa sadurunge jaman islam. Pupuh kaping pisan nyebutake “*Ingsun amiwiti amuji asebut asmaning Allah*”. Wiwitane pupuh lan pungkasan pupuh nggunakake tembang macapat Asmarandana. Bab-bab sing nuduhake ing *serat Anglingdharma* iki yaiku para dewa, para dewi, buta, kewan sing isa ngomong, isa ngrungokake suarane kewan, kewan sing bisa malih warna dadi manungsa, nduweni aji-aji lan pengasiyan, teluk lan sapanunggalane, kamangka pada kawiwitan ana saperangan nyebutake “*ingsun amiwiti amuji asebut asmane Allah*”. Babagan sing kaya ngene iki nggawe panliten penasaran lan pengin nggoleki luwih jero isi saka *Serat Anglingdharma*.

Serat Anglingdharma nduweni nilai-nilai sing luhur, salah sijine yaiku nilai budaya sing wis suwi narik kawigatene para panliti. Adhedhasar sing nuduhake ana ing ndhuwur, ing kalodhangan iki bakal ngonceki ngenani nilai-nilai budaya jawa. Nilai-nilai budaya minangka piranti kanggo ngonceki perkara kapercayan lan pola pamikire masyarakat Jawa, kanthi luwih njero lan cetha. Panliten iki diajab nduweni paedah tumrap pamaos kanggo nambahi kawruh ngenani panguripan sosiale manungsa, mligine ngenani kapercayan marang adat-istiadate wong Jawa lan panguripane masyarakat. Kanggo miwiti panliten, panliti nggunakake tintingan filologi modern.

Underane Panliten

Underane panliten miturut landhesane panliten:

- 1) Kepriye deskripsine *Serat Anglingdharma*?

- 2) Kepriye suntingan teks sajrone *Serat Anglingdharma*?
- 3) Apa wae nilai-nilai kebudayaan sajrone *Serat Anglingdharma* sing bisa dadi tutunan ing urip bebrayan?

Tujuwane Panliten

Sing dadi tujuwane panliten iki yaiku:

- 1) Ngandharake deskripsine *Serat Anglingdharma*.
- 2) Ngandharake suntingan teks sajrone *Serat Anglingdharma*.
- 3) Ngandharake nilai-nilai kebudayaan sajrone *Serat Anglingdharma* sing bisa dadi tutunan ing urip bebrayan.

Paedahe Panliten

Paedahe panliten iki yaiku:

- 1) Kanggo panliti, muga bisa ngecakake kawruh sing wis disinaoni mligine ngenani filologi.
- 2) Kanggo para pamaos, panliten iki muga bisa didadekake dalan kanggo mangerteni kasusastran Jawa.
- 3) Kanggo para mahasiswa, muga panliten iki bisa dadi acuan pasinaonan ngenani kasusastran Jawa.
- 4) Kanggo pelajaran sastra, panliten iki muga bisa didadekake sumber informasi kasusastran Jawa.

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Konsep Filologi

Filologi asale saka tembang latin, yaitu philos lan logos. Philos tegese “tresna (cinta)” lan logos tegese “tembung”. Dadi filologi kanthi harafiah nduweni tegese tresna marang tembung (Purnomo, 2007: 9). Babagan iku sing nyebabake filologi diwarnani kanthi tembung-tembung. Tembung-tembung iku mau ditimbang, dibenerake, dibandingake lan nuduhake isine saengga bisa cetha wujud lan tegese.

Laras karo pangrembakane jaman, filologi ora mung mujudake sawijining katresnan marang tembung, nanging banjur dadi tresna marang kawruh (*ilmu*). Filologi filologi ora mung ditunjukake marang teks, nanging uga kawruh ngenani apa wae kang wis dimangerteni manungsa. Filologi dikenal kanthi ilmu sing nduweni sambung raket karo karya lama arupa tulisan. *Studi* karya lama dilakokake amarga anane anggapan yen karya sastra lama nduweni nilai-nilai sing *relevan* karo masa saiki. Karya sastra kuna minangka karya sastra jaman biyen sing nuwuhake pikiran, lan pangrasane manungsa.

Filologi minangka salah sawijine disiplin ilmu sing dinliti tulisan jaman biyen kanthi cara nilai-nilai luhur jaman biyen. Nilai-nilai ing jaman biyen minangka kebudayaan, utawa wujud pikiran lan pangrasane manungsa, mula iku filologi minangka disiplin ilmu sing isih gegayutan karo kabudayan jaman biyen utawa ilmu *humaniora* (Barried, 1994:2).

Tujuwan umum panliten filologi yaiku (1) ndhudhah karya sastra jaman biyen (2) ndhudhah

paedahe karya sastra kanggo para pamaos lan bebrayan kamangka kanggo jaman biyen lan saiki (3) ndhudhah nilai-nilai budaya jaman biyen. Tujuwan khusus panliten filologi yaiku (1) ndhudhah wujud asli teks ing karya sastra jaman biyen (2) ndhudhah sejarah pangrembakane teks (3) ndhudhah panyarune bebrayan ngenani teks (4) menehi kritik teks sing awujud suntingan.

Naskah lan Teks

Naskah yaiku tembung *serapan* saka basa Arab. Filologi mbedakake antarane naskah lan teks, naskah yaiku panggonan teks-teks, teks yaiku isi naskah. Ing basa Inggris diarani *manuscript* (tulisan manungsa) dene ing basa Belanda diarani *handschrift* (tulisan tangan). Dadi naskah yaiku panggonan teks-teks kasebut ditulis. Naskah wujud kongkrit, nyata lan bisa dicekel (Sudardi, 2003:10).

Teks yaiku samubarang sing ana sajroné naskah, babagan sing ora nyata utawa abstrak sing mung bisa dibayangake wae (Barried, 1994:57). Purnomo (2007: 20) nuduhake yen sajroné paugeran filologi sing sinebut teks yaiku sakabehe wacan sing ana utawa tuwuh sajroné naskah. Bisa uga diarani yen teks minangka isiné naskah.

Pigeaud (sajroné Purnomo, 2007: 29) nggolompokake naskah ing Indonesia miturut jinise, yaiku (1) naskah epik kasatriyan, (2) naskah histografi tradisional, (3) naskah basa, (4) naskah genealogi manungsa lan raja-raja, (5) naskah filsafat lan folklor, (6) naskah religi-agama, (7) naskah mistik, (8) naskah etik lan didaktis, (9) naskah ngenani tata aturan lan norma ukum, (10) naskah obat-obatan, (11) naskah palintangan, (12) naskah nujum utawa pajangka, (13) naskah arsitektur tradisional.

Deskripsi

Tata cara sing kaping pindho yaiku kanthi cara nuduhake isi naskah. Naskah sing wis dikumpulne nganggo metode deskriptif ngenani irah-irahan naskah, ukuran naskah, kahanan naskah, wektu panulisan, seratan naskah wujud naskah, pangripta naskah, sing nyimpen naskah, lan basa naskah (Djamaris, 1977: 12) nuduhake babagan sing kudu nuduhake sajroné gegambarane naskah yaiku: (1) Papan panggonan kanggo nyimpen naskah, (2) Nomer naskah (yen ana), (3) Pangripta naskah, (4) Bahan naskah (lontar, kulit, lsp.), (5) Ukuran naskah lan jumlahe kaca naskah, (6) Jumlah gatra saben kaca naskah, (7) Jinise tulisan, (8) Kahanane tulisan, (9) Kahanane naskah kanthi umum.

Transliterasi

Transliterasi naskah minangka salah sawijine proses penyuntingan teks sing katulis nggunakake aksara jawa utawa aksara arab-melayu. Transliterasi ateges ngganti aksara siji mbaka sijine. Tujuwan transliterasi yaiku ngenalake teks teks kuna sing katulis nggunakake aksara sing ora dimangerteni karo bebrayan, kayata aksara pegon, aksara jawa, lsp. (Djamaris, 1977: 19).

Transliterasi kerep dipadhakake karo istilah liya yaiku transkripsi. Transkripsi yaiku ngganti utawa

nyalin teks kanthi ngowahi ejaan naskah. Bedane transliterasi karo transkripsi yaiku transkripsi ngganti utawa nyalin teks cundhuk karo ejaan sing bener, yen transliterasi yaiku nyalin teks kanthi apa anane sing ana ing naskah, ora cundhuk karo ejaan sing bener.

Suntingan Teks, Aparat Kritik, lan Komentar

Suntingan teks mujudake pakaryan nyunting. Suntingan yaiku asil pakaryan nyunting utawa ngedit. Suntingan teks sing nuduhake mujudake asil transliterasi saka Serat Anglingsarma. Lelandhesane suntingan teks nuduhake perangan dhasar tembung lan tandha sing digunakake kanggo nyunting teks Anglingdarma. Lelandhesane suntingan teks ing antarane yaiku:

1. Aksara Murda digunakake kanggo miwiti ukara lan jeneng.
2. Tandha-tandha sing digunakake ing suntingan teks:
 - a. / digunakake kanggo tandha koma
 - b. [] digunakake kanggo tembung sing ora bisa diwaca amarga rusak
 - c. // digunakake kanggo mungkasi ukara
 - d. { } tembung ditulis luwih saka satembung ing panggonan sing runtut
 - e. Tandha garis ngisor _____ digunakake kanggo tembung sing bakal diwenehi komentar.

Aparat kritik tujuwane kanggo mangerteni wujud teks sing luput lan bener, adhedhasar makna sing kinandhut sajroné teks. Perangan sing nlisip saka paugeran iku nduweni sipat mekanik (tuwuhe karana ora disengaja) ing salah sawijine golongan, pangrembakne ora bisa dipertanggungjawabake. Kaluputan mekanik akeh tuwuh nalika mutrani naskah (Purnomo, 2007:40). Adhedhasar anane kekeliruwan sing ditindakake dening penyalin anggone nyalin teks, mula perlu upaya kanggo mbenerake kekeliruwan teks mau. Upaya kanggo mbenerake penyimpanan utawa kekeliruwan anggone nyalin teks bisa ditindakake kanthi cara aparat kritik.

Komentar nduweni perang sing wigati sajroné nerbitake teks. Purnomo (2007:53) nuduhake, komentar nduweni paedah antarane yaiku:

- 1) Andharane penyuntingan nalika nindakake suntingan teks tuwuh rasa mamang ngenani naskah sing dujupuk, kena apa varian iku sing dipilih dudu varian liyane, lan sapanunggalane.
- 2) Andharan nalika sawayah-wayah tuwuh perangané teks sing kurang cetha, utawa anane sawenehe unsur kabudayaan sing ora lumrah utawa kurang kawentar, kepriye kudune unsur iku mau, lan sapanunggalane.

Hermeneutika

Hermeneutika yaiku sawenehing Dewa Yunani sing ngirim pesen illahi marang manungsa (Ratna, 2004: 45). Hermeneutika saka tembung hermeneuin (Yunani) sing nduweni teges napsirake. Tafsiran kasebut kaandharake lumantar basa. kasusastran perlu ditapsirake jalaran kasusastran kadadéyan saka basa, ing perangan liya sajroné basa akeh makna sing sumimpen utawa pancen sengaja disimpen.

Hermeneutika ora nengenanke tintingan makna sing paling bener, nanging nintingi makna paling optimal. Hermeneutika dianggep minangka sawijine metodhe ilmiah sing paling tuwa, amarga hermeneutika wis ana ing jaman Plato lan Aristoteles. Pengalamane manungsa sing nuduhake awujud basa sing angel dimangerteni dening para pamaca sabanjure, malah butuh ditapsirake kanthi cara bener.

Struktur Teks

Analisis struktur sastra yaiku upaya kanggo nggoleki nilai eksplisit lan nyistematisake karya sastra (Teeuw, 1984:154). Unsur-unsur sing mangun karya sastra ora mung dianalisis siji mbaka siji, nanging uga dijlentrehake saben-saben unsur sing nduweni gegayutan karo nyawijine unsur, lan mbangun karya sastra sawutuh. Kanthi kaya mangkono analisis ora mung nduweni tujuwan nuduhake unsur-unsure wae, nanging kanthi pamawas gegayutane unsur-unsur mau kanggo mujudake kautuhane makna.

Sawijine peranan ing karya sastra nduweni gegayutan karo peranan liyane sing ora bisa dipisahake, yen peranan-peranan kasebut dipisahake malah ndadekake salah anggone mangerteni makna karya sastra sakabehe. Nalika manungsa maca carita ora bakal uwal saka pitakon apa kekarepan pangripta nggawe salah sawijine rriptan. Apa sing ana sajrone rriptan kasebut lumrahe ora ditemtokake kanthi eksplisit nanging mbutuhake penafsiran. Penafsiran dhewe ora bakal ditemokake yen ora mangerteni sakabehe rriptan kasebut.

Tema disaring saka motif-motif sajrone kasusastran kasebut sing nemtokake kadadeyan-kadadeyan, konflik, lan kahanana tartamtu (Nurgiyantoro, 2005: 68). Gegayutan karo iku, tema bisa diarani nalení unsur-unsur liyane sing bisa nyengkuyung anane tema kasebut. Mula kanggo nemokake sawijine tema kudu bisa nyimpulake saka sakabehe crita ora mung adhedhasar ing peranan carita tartamtu. Sanajan tema angel anggone nggoleki nanging iki sing dadi undherane cawijine carita. Tema minangka makna pokok carita sing nyengkuyung kahanane carita.

Konsep Budaya

Budaya asale saka basa sansekerta yaiku *buddhahyah* nduwe teges budi utawa akal. Dadi kebudayaan minangka bab sing nduweni sesambungan karo budi utawa akal. Saliyane iku, ana sing nuduhake yen kabudayan iku asalae saka budi lan daya, mula saka iku budaya dibedakake saka kabudayan. Budaya nduwe teges minangka dayane akal arupa cipta, rasa lan karsa (Koentjaraningrat, 1990:181). Suparlan (1986: 155) nuduhake teges kabudayan yaiku manunggalé kasatuwan lan panemu ing alam pamikire manungsa.

Yana (2010:11) nuduhake yen panguripan sosial lan budaya ing masyarakat Jawa iku, kawiwitan saka pakulinan uripe masyarakat ing jaman biyen sing isih tradhisional. Pakulinan kasebut banjur dadi titikan tumrap panguripane masyarakat Jawa ing jaman sabanjure. Herusatoto (2005:38) nuduhake yen

masyarakat Jawa kalebu salah sawijine manungsa sing kaiket tata krama ing masyarakat.

Masyarakat tradhisional uga bisa sinebut komunitas masyarakat ing sawijine wewengkon, sing nyawiji ing adat-istiadat. Komunitas masyarakat kasebut banjur urip ana ing masyarakat, sing wis diciptakake dening para leluhure. Komunitas masyarakat iku ora bakal wani ninggalake budayane sing wis turun temurun, amarga wedi ketaman bebendu kang wis ditetepake, lan dadi pakuman tumrap wong-wong sing ora nindakake lan ngeluri tradhisi kasebut (Yana, 2010:12).

Nilai Kabudayan

Ora gampang nemtokake lan nuduhake apa sing ditegesi nilai. Nilai iku uga bisa tegesi minangka samubarang sing narik kawigaten, samubarang sing digoleki, samubarang sing nggawe ati seneng, uga bisa ditegesi samubarang sing apik lan becik. Nilai nduweni *konotasi positif*. Pancen bener yen nilai iku samubarang sing diamini. Miturut filsuf Jerman-Amerika, Hans Jonas, nilai ngemu teges "*the addressee of a yes*" (Bertens, 2011:149)

Sistem nilai kabudayan miturut Djamaris sajrone Tesis Suwarni (2008:33), kaperang dadi lima kategori gegayutane karo manungsa, yaiku: (1) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti, (2) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo alam, (3) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan, (4) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat, (5) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggala panguripane manungsa dhewe.

Lelandhesane Teori

Kanggo ndhudhah serat Anglingdarma iki nggunakake teori filologi dening Barried (1994:2) minangka salah sawijine disiplin ilmu sing digawe nлити tulisan jaman biyen kanthi cara nilai-nilai luhur jaman biyen. Nilai-nilai ing jaman biyen minangka kebudayaan, utawa wujud pikiran lan pangrasane manungsa, mula iku filologi minangka disiplin ilmu sing isih gegayutan karo kabudayan jaman biyen.

Anggone nganalisis tema nggunakae teorine (Nurgiyantoro, 2005: 68) yaiku tema disaring saka motif-motif sajrone kasusastran sing bisa nemtokake kadadeyan-kadadeyan, konflik, lan kahanana tartamtu. Tema ora bisa dipisahake saka watek paraga, amarga tema kabangun saka wateke paraga. Wateke paraga bisa mbangun nilai-nilai sing kinandhut sajrone serat Anglingdarma iki, amarga paraga iku manungsa, manungsa nduweni pakulinan, lan pakulinan iki ndadekake kabudayan.

Nalikane nganalisis uga mbutuhake tafsiran yaiku teori hermeneutika sing nuduhake dening Ratna (2004: 45). Kasusastran perlu ditapsirake dening panliti jalaran nggunakake basa sing sumimpen utawa sengaja disimpen maknane. Metode iki nuduhake anane kemampuan kanggo napsirake samubarang sing ana utawa kadadeyan jaman biyen sing ora dialami, banjur digawa menyang jaman saiki.

Kanggo ngonceki nilai budaya ing *Serat Anglingdarma* nggunakake Djamaris sajrone Tesis Suwarni (2008:33) yaiku: (1) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti, (2) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara maungsa karo alam, (3) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan, (4) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat, (5) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggalang panguripane manungsa dhewe.

METODHE PANLITEN

Ancangan Panliten

Ancangan panliten iki gegayutan karo sipat dhata sing arep didadekake objek panliten. Adhedhasar sipating dhata, panliten bisa dibedakake dadi rong perangan yaiku, panliten sing nggunakake metodhe kuantitatif lan panliten sing nggunakake metodhe deskriptif.

Panliten iki nggunakake metodhe diskriptif analitik. Metodhe diskriptif analitik mujudake sawenehing metodhe sing ditindakake kanthi cara ndeskripsikake kasunyatan-kasunyatan banjur diwenehi tintingan (Ratna, 2009:53). Kanthi tintingan diskriptif analitik, diajab panliten iki bisa menehi gambaran sing cetha lan objektif bab nilai-nilai budaya ing *Serat Anglingdarma*. Panliten kualitatif iki bakal dijlentrehake kanthi *hermeneutik*.

Panliten *Serat Anglingdarma* iki terbitan teks sing digunakake yaiku *edisi diplomatik* sing ditindakake kanthi cara naskah ditulis asline banjur dibenerake lan diwenehi komentar. Panliten iki bakal ana bab-bab sing ditindakake dening panulis ing antarane yaiku (1) naskah ditulis maneh kaya asline (saka aksara dadi tulisan latin), (2) kaluputan ing naskah dituduhake kanthi tandha sing cetha, (3) sawise dibenerake diwenehi panyaru (komentar) ngenani owah-owahane teks. Edhisi diplomatik iki digunakake dening panliti supaya pamaca bisa gampang mangerteni asil panliten iki.

Sumber Dhata

Dhata yaiku objek sing bakal diteliti. Dhata sing dimaksud ing panliten iki yaiku samubarang sing ana ing naskah lan nduweni sesambungan marang bab nilai-nilai budaya. Dene naskah iki nduweni irah-irahan *Anglingdarma*. Naskah *Anglingdarma* ana 94 lembar, 188 halaman, kahanan naskah utuh lan isih apik. Wujude naskah yaiku arupa tembang. Durahkemat asmane sing nulis. Saka andharan kasebut, mula bisa didudut yen data kang utama sajrone panliten iki yaiku naskah *Serat Anglingdarma* lan sumber data ing panliten iki yaiku saka Dra. Suwarni, M. Pd minangka Dhosen Pendidikan Bahasa Jawa UNESA, Surabaya (koleksi pribadi).

Teknik Ngumpulake Dhata

Teknik nyathet uga digunakake sajrone pangumpulane data. Teknik nyathet dilaksanake kanthi maca *serat Anglingdarma* lan menehi tandha utawa cathethan tartamtu. Tahap-tahap sing digunakake sajrone ngumpulake dhata yaiku:

- Netepake *Serat Anglingdarma* anggitane Durahkemat minangka bahan sing dikaji.
- Panliti nranslit lan nyunting teks ing *Serat Anglingdarma*.
- Nugel kertas warna-warni 1x5cm kanggo menehi tandha saben pupuh.
- Panliti maca kabeh isine *Serat Anglingdarma* kanthi dibolan-baleni.
- Nyathet sakabehe data sing jumbuh, sing cundhuk karo sasaran lan tujuwan panliten.
- Data ngenani nilai budaya dipilah-pilah antarane nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti, nilai budaya sing nduweni sesambungan antara maungsa karo alam, nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan, nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat, nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggalang panguripane manungsa dhewe.

Teknik Pangolahan Dhata

Anggone tata pangolahan dhata nduweni tujuwan supaya bisa ngasilake analisis sing runtut lan cundhuk karo tujuwane panliti. Adhedhasar andharan kasebut, panliti naskah *Anglingdarma* nggunakake filologi moderen mligine nggunakake edhisi diplomatik. Kajaba iku, anggone nganalisis isine *Serat Anglingdarma* nggunakake metode hermeneutika yaiku napsirake sakabehe sing ana sajrone naskah.

Tata cara nganalisis data ing panliten iki kanthi runtut bisa nuduhake kaya ing ngisor iki:

- 1) Nuduhake wujud *serat Anglingdarma*.
- 2) Nyunting *Serat Anglingdarma*, lan menehi komentar.
- 3) Ngonceki nilai budaya sing kinandhut ing *serat Anglingdarma* kanthi cara analisis struktural.
- 4) Menehi dudutan adhedhasar analisis sing wis ditindakake kanthi metode sing wis dipilih. Kagiyanan iki ngasilake lan nyuguhake dudutan saka sakabehe analisis kanthi basa sing gampang dimangerteni dening para pamaca lan masyarakat.

ANDHARAN LAN ASIL PANLITEN

Deskripsi Naskah

Serat Anglingdarma kawangun saka 94 lembar utawa 188 kaca sing ditulis wolak walik. Jumlah larik saben kaca yaiku 14 larik lan nduweni wujud tembang. Antarane kaca wiwitan lan kaca pungkasan nduweni ukuran sing beda. Kajaba iku, nduweni dawa 30 cm lan amba 19 cm. *Serat* iki awujud fotokopi, dadi kertas sing digunakake dening panulis ora bisa dimangerteni. Basa lan tulisane uga isih bisa diwaca kanthi cetha. Kanggo ganti pupuh ana loro nganti papat tanda pangajapa, yen ganti pada ana sak tanda pangajapa. Diserat nggunakake Aksara Jawa, wujud tulisane miring

nengen rapi. Saben seratan jarake 1 cm, yen saben aksara jarake 0,3 cm. Kaca kaping pisan lan kaping pindho utawa manggala iku kasusun saka 9 gatra. Kaca 3 nganti 188 ana 14 gatra.

Irah-irahane Naskah

Irah-irahan minangka babagan sing paling wigati, amarga saka irah-irahan kita bisa mangerteni kepriye gegambaran isi naskah kanthi cara umum. Panggonane irah-irahan saben naskah deda-beda. kadhangkala manggon ing beyan ngarep sing diarani *manggala*. Kajaba iku uga ana ing mburi sing diarani *kolofon*. Naskah sing dianggo ing panliten iki nduweni katrangan ngenani irah irahane naskah ing kolofon. Panulis nyebutake utawa mbacutake tulisan *Anglingdarma*.

*wonten carita ingkang winarni
anenggh negari sabrang
ing melawa iku kekasihe
ratu agung awibawa
anenggh namanira
Anglingdarma ya binagus
ya linulutaning wanudya (I,10)*

Serat iki nyeritakake ngenani lelakone urip Prabu Anglingdarma. Nalika dadi Ratu nganti tekan disot dadi Maliwis Putih. Reronce lakon uripe ing naskah iki yaiku saka njemparing Nagagini, diwenahi Aji Gaib Siluman, garwane seda, disot karo para Dewa, urip karo para Raseksi, disot dadi Maliwis Putih, ketemu Demang Wisaya, lan pungkasan tresna marang Dewi Renggawati. Kabeh iku mau mbuktekake yen serat iki nduwe irah-irahan Anglingdarma.

Ukurane Naskah

Ukuran naskah ing kene kalebu ing bab Deskripsi naskah. Semono uga sajrone naskah *serat Anglingdarma* iki nduweni ukuran kaya mangkene:

No.	Bab	Andharan
1.	Cacahe Kaca	Cacahe kaca ing <i>Serat Anglingdarma</i> ana 94 lembar, 188 kaca
2.	Ukurane kertas	30x19 cm
3.	Ukuran kaca tulisan ing manggala	12x11 cm Dhuwur : 4,5 cm Kiwa: 2 cm Tengen : 2 cm Ngisor : 3 cm
4.	Ukuran kaca 3 nganti 188	14x12 cm
5.	Jumlah laris saben kaca	14 larik

Tabel 4.1 Ukuran Naskah

Kahanane Naskah

Serat Anglingdarma diserat nggunakake Aksara Jawa, wujud tulisane miring nengen rapi. *Serat Anglingdarma* iki awujud fotokopi, dadi kertas sing digunakake dening panulis ora bisa dimangerteni Saben seratan jarake 1 cm, yen saben aksara jarake 0,3 cm. Kaca kaping pisan lan kaping pindho utawa manggala iku kasusun saka 9 gatra. Kaca 3 nganti 188 ana 14 gatra. Kahanan tulisan naskah ing *Serat Anglingdarma* isih cetha lan bisa kawaca kanthi gamblang tanpa ana tulisan sing mblobor. Seratan sing kurang bisa diwaca yaiku ing kaca 188. Nanging, basa lan tulisane isih bisa diwaca kanthi cetha. Kanggo ganti pupuh ana loro nganti papat tanda pangajapa, yen ganti pada ana sak tanda pangajapa.

Wektu Panulisane Naskah

Analisis wektu panulisane ora sepira ruwet amarga cetha banget wis kaserat ing pupuh kawiwitan. Wektu panulisan *Serat Anglingdarma* bakal nuduhake ing ngisor iki:

*dadkalane amiwiti nulis
adinten slasa punika
nuju pahing wau pasarane
tanggalira sekawan likur punika
anggeh kawula mipiya nurat
wayah ira jam tiga dalu
punika amiwiti nurat (I, 3)*

Wektu panyeratan *Serat Anglingdarma* ing pupuh I pada 3. Panyeratan ing dinane Slasa pahing, tanggal 24, wayah nyerat jam 3 wengi. Dina iku lan wektu iku panulis sing nduwe asma Durahkemat miwiti nulis serat Anglingdarma. Wektu panulisan iki kanggo mangerteni lan niteni kapan panulis nulis serat.

Panyerat Naskah

Panyerat *Serat Anglingdarma* kasebut ana ing pupuh (I,5).

*wonten dining wau ingkang anulis
durahkemat namanira
ing pulung dawa wau dhusune
kidul kilen kampunge punika
majeng ngidul wisma nira
bocah sang bebodhonipun
tan aweruh udanagara (I,5)*

Kutipan ing ndhuwur nuduhake yen asmane panyerat naskah yaiku Durahkemat, ing dusun pulung dawa, kampunge idul kilen, ngadhep ngidul omahe. Panulis nyerat kanthi gamblang kapan wektu panyerate, dadi luwih gampang yen mangerteni. Panulis uga rendah hati nganti nyerat yen dheweke iku bocah bodho sing ora nduwe udanagara utawa tata krama nganti wani nyerat seratan iki.

Wujude Naskah

Serat Anglingdarma iki awujud tembang macapat. Tembang macapat minangka lelagon utawa puisi Jawa anyar sing kaiket dening paugeran-paugeran tartamtu kayata guru gatra, guru wilangan lan guru lagu. Tembang macapat tegese lelagon utawa puisi anyar sing

diwaca papat-papat. Tembang macapat uga kaperang dadi sewelas yaiku *Mijil, Maskumambang, Sinom, Kinanthi, Durma, Asmarandana, Dhandhanggula, Gambuh, Pangkur, Megatruh, lan Pucung*.

No.	Tembang	Pupuh	Pada	Gatra
1.	Asmarandana	Pupuh I	40	280
		Pupuh VI	51	357
		Pupuh X	23	161
		Pupuh XVIII	47	329
		Pupuh XXI	10	70
2.	Mijil	Pupuh V	22	132
3.	Sinom	Pupuh II	19	171
		Pupuh IV	28	253
		Pupuh XIII	21	189
		Pupuh XIX	41	369
4.	Kinanthi	Pupuh VII	17	102
5.	Durma	Pupuh III	15	105
		Pupuh XI	25	175
		Pupuh XIV	10	70
6.	Dhandhanggula	Pupuh IX	59	590
		Pupuh XII	52	520
		Pupuh XVII	28	280
		Pupuh XX	32	320
7.	Pangkur	Pupuh VIII	23	161
		Pupuh XV	14	98
8.	Megatruh	Pupuh XVI	27	135

Tabel 4.2 Wujud Naskah

Nilai-nilai budaya ing Serat Anglingdarma

Kabudayan ora mujudake bab sing homogen, wong Jawa eling yen ana maneka warna kabudayan sing asipat rasional, ing wewengkon Jawa Tengah lan Jawa Wetan. Masyarakat Jawa lan kabudayan masyarakat Jawa ora bisa pisah karo adat-istiadat, kapercayan kejawen, tata krama, lan golongan sosiale.

Sistem nilai sing nduweni sesambungan karo manungsa diperang dadi lima yaiku: (1) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti, (2) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara maungsa karo alam, (3) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan, (4) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat, (5) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggala panguripane manungsa dhewe. Mula, ing kene bakal nuduhake kanthi luwih amba ngenani bab-bab kasebut.

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti.

Wujud nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti sing paling dhasar yaiku hakekat anane manungsa ing dunya iki. Budayane wong Jawa nganggep lan percaya yen agama iku samubarang sing jero banget biasane sinebut Gusti

Allah Ingkang Maha Kuwasa. Para pawongan Jawa jaman biyen percaya anane samubarang sing nduweni sipat gaib. Konsep sing komplek banget ing budayane wong Jawa yaiku ngenani sipate manungsa lan Gusti Allah, lan sawijine kasusastraan tradisional sing luwih rowa nuduhake bab-bab sing mistik, lan mistis. Nilai-nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti yaiku percaya marang Gusti, pasrah marang takdir, Anane para Dewane, Sot para Dewa.

Anane para Dewa

Nilai-nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti yaiku anane para Dewa. Miturut manungsa Jawa, Dewa iku minangka Gusti Kang Murbeng Dumadi. Kapercayan marang kosmologi lan esyatologi, yaiku percaya anane para Dewa sing nguwasai perangan-perangane alam. Para kaluwarga ing desa utawa ing kutha, umume bisa nuduhake manek warna Dewa., lengkap karo sipat lan tumindake. Kabeh iku mau bakal nuduhake kaya mangkene:

*apan iku dede paksi sayekti
iku uga Guru Uma
pan arupa paksi sejodho
pan anyuba syang Anglingdarma
iku uga Guru lan Uma
syang Nata klangkunga getun
myarsa ujaring swara (I, 36)*

Dhata ing ndhuwur nuduhake masyarakat Jawa sadurunge Islam mlebu ing tanah Jawa, ngormati lan ngajeni banget marang para Dewa. Masyarakat Jawa percaya yen Dewa iku ana ngendi-endi parane. Kayata nalikane Prabu liwat ing alas mangerteni ana sakjodho manuk sing lagi andom asmara. Manuk iku, ora liya Dewi Uma lan bathara Guru sing lagi nyamar dadi sakjodho manuk.

Masyarakat Jawa mangerteni anane Dewi Uma minangka garwane Bathara Guru saka carita-carita wayang. Para Dewa nduweni peran kanggo nulung lan nylametake para manungsa sing lagi ndandang kasengsaran. Ora mung nylametake ning uga bisa menehi sot. Kaya sing diwenehake para Syang Hyang bethara Guru marang Anglingdarma amarga dheweke manah pagsi sing lagi andom asmara.

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara maungsa karo alam.

Wujud nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo alam yaiku nilai keseimbangan sing ana sesambungane karo manfaatake sumberdaya alam. Miturut manungsa Jawa, alam nduweni sipat spiritual, kadhangkala nduweni sipat sakral lan transeden. Kanggone wong Jawa, alam iki minangka lingkungan kanggo urip. Kapisan yaiku alam benda lan biologi sing bisa ditangkep karo pancaindriya, arupa kewan, tetuwuhan utawa wit-witan. Kapindho alam gaib spiritual minangka alam sanjabane pancaindriya, kayata jin-jin, setan, roh-roh, lan sapanunggalane. Dadi, alam bisa ditegesi kanthi amba karo manungsa Jawa, ora mung

kaiket dening fisik, nanging uga samubarang non fisik. Lingkungan melu mangun, menehi rupa lan swasana, minangka objek tuwuhe ide-de lan pola pamikire manungsa, kayata kekancan antarane manungsa karo kewan, manungsa karo buta lan raseksi, bisa ngrungokake swarane kewan, bisa ngomong karo kewan.

Manungsa karo kewan

Salah sijine nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo alam yaiku bisa kekancan karo kewan. Nilai iki kalebu alam sing bisa ditangkep karo pancaindriya, kayata piranti lan biologi arupa kewan, tetuwuhan utawa wit-witan. Nalika jaman semana, manungsa isih bisa kekancan karo kewan. Kabeh iku bakal nuduhake kaya ing ngisor iki:

*kocapa ni Nagagini
iku putrane sang Naga Pretula
naga pretula awiyasa
lan syang Raja Anglingdarma
lan sampun manjing sudara
sekelangkung nunggal kayun
tan ana rasa rumongsa (I, 13)*

*ing ngateh sudara wedi
marang Raja Anglingdarma
naga pretula wastana
nagagini anak ira
nanging olah miruda
aning saktengahe wana agung
rewange pa sarpa tampar (I, 14)*

Dhata ing ndhuwur nuduhake yen manungsa bisa kekancan karo kewan. Naga Pretula wis nganggep Anglingdama dulur, malah ngluwihi dulur dhewe. Kekarone uga banget disayang dening para Dewa. Nalikane Naga Pretula arep mejahi Prabu Anglingdarma amarga dipitnah Nagagini, Para Dewa uga nulung kekarone supaya bisa rukun maneh. Sawise kekarone padha rukun, wis mangerteni sing bener lan kleru, Naga Pretula njaluk sepura. Pancen mung Anglingdarma dulur ing dunya lan ngakerat.

Adhedhasar sing wis nuduhake kaya ing ndhuwur, alame manungsa Jawa iku ora mung alam sing bisa urip bebarengan karo tetuwuhan, nanging uga urip bebarengan marang kewan sing awujud jim. Nilai budaya ing kene yaiku anane sesambungan sing raket antarane manungsa lan kewan nganti bisa ngomong lan ngrungokake swarane kewan. Andharan ing ndhuwur ngenani sesambungane manungsa karo alam nuduhake supaya manungsa bisa mangerteni sakabehe ing alam donya iki. Alam semesta iki asil ciptaane Tuhan. Alam semesta diciptakake supaya ana sesambungane antarane manungsa karo unsur-unsur panguripan ing alam donya.

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan.

Manungsa ora bakal uwal saka manungsa liyane amarga kalebu makhluk sosial. Sosiologi sastra asale saka tembung sosiologi lan sastra. Sosiologi asale saka basa Yunani sing kadhapak saka rong tembung yaiku

socius, nduweni teges kanca/masyarakat, lan tembung *logos* sing ngemu tegese ilmu pengetahuan/pamikiran. Dadi sosiologi tegese ilmu pengetahuan kepriye awake dhewe urip kekancan, lan urip ing satengahe masyarakat.

Kanthi cara *institusional* objek sosiologi lan sastra yaiku manungsa sajrone masyarakat. Masyarakat yaiku pawongan sing urip bebarengan lan ngasilake kabudayan. Paedahe sosiologi sastra yaiku ningkatake kawruh tumrap sastra sing ana gegayutane karo liyan. Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan kayata ngugemi janji, balas budi, andhap asor marang manungsa liyane, kabeneran, paseduluran, dendam lan pitnah.

Ngugemi Janji

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan kayata ngugemi janji. Janji minangka utang sing kudu dibayar. Ngugemi janji yaiku salah sawijine sipat sing perlu diduweni dening saben pawongan. Aja nganti dadi wong sing seneng ngumbar janji. Supaya bisa dipercaya marang wong liya. Cita ing naskah iki minangka cerita sing bisa didadekake patuladan marang para manungsa Jawa jaman saiki. Ngugemi janji sing kaya kepriye bakal nuduhake ing ngisor iki:

*yata binisik ping tiga
sampun kaduga syang aji
kawula sampun kaduga
saking brekat dika mangking
naga pretula nulya yangling
amung sira sedulur insun
sukur marang ing bethara
yen aji sampun kahesthi
nanging puma wekas insun marang sira
(IV, 23)*

*puma haja mamuruk sira
ingkang anak kelawan rabi
ingsun nora suka lila
pana sira rasun upatani
anglingdarma wot sari
naga pretula pun wus mantuk
hamarang ing kayanganira
ya warnanen sang Anglingdarmi
manjing pura ya lampah sekedhap netra
(IV, 24)*

Naga Pretula ngajak Prabu Anglingdarma menyang tengahe wana. Ing kana, Prabu Anglingdarma diwenehi aji Gaib Siluman. Aji Gaib Siluman yaiku Ajian sing bisa ngrungokake lan mangerteni basa apa sing urip, kayata swarane kewan. Sawise diwejang kaping telu, Prabu Anglingdarma langsung bisa nampa Aji Gaib Siluman kasebut. Prabu Anglingdarma diwejang Naga Pretula yen Aji gaib siluman kasebut ora oleh diwenehake sapa-sapa. Yen Ajian kasebut diwenehake, Prabu Anglingdarma bakal kena sot.

Manungsa Jawa uga ngugemi banget marang janji. Manungsa Jawa percaya yen janji iku kudu ditepati. Yen dilanggar bakal kena ketaman bebendu. Kahanan

sing kaya mangkene uga ditindadake dening sang Prabu. Nalikane Prabu diwenahi Ajian karo Naga Pretula, dheweke diwejang supaya ora menehake ajian kasebut menyang sapa. Salah siji sipate ksatriya yaiku ora bakal mblenjani janji.

Manungsa kalebu mahluk sosial. Dadi, awake dhewe urip kekancan, lan urip ing satengahe masyarakat iku wigati banget. Nalika kekancan karo kancaliyane, mujudake sawijine tindak/tanduk lan pamikiran sing biasane ditindakake. Mula dadi budaya sing nduweni sesambungan karo kanca liyane. Budayane wong Jawa ing sabendinane yaiku saben pangucapan lan solah bawane kebak pasemon. pasemon iku kadhangkala nggawe pawongan liya rumangsa kesenggol atine. Sawise kesenggol atine, dheweke nduwe kepinginan kanggo mbales apa sing wis dirasakake.

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat.

Karya sastra yen dideleng saka intrinsik lan ekstrinsik, nduweni sesambungan karo masyarakat. Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat. Nilai budaya iki nduweni sesambungan karo masyarakat kanthi cara individu. Sosiologis karya sastra sing apik yaiku karya-karya sastra sing bisa makili, nuduhake masyarakat ing ngendi dheweke dilairake. Nganti para pamaca kaya-kaya lagi melu ngrasakake kahanan sing ana ing karya sastra kasebut.

Konflik kepentingan tambah ngrembaka sawise ana pawongan sing mlebu ing ranah sosial. Kayata nalikane Ki Demang bali menyang Keraton Bojanegara kanggo menehi pangadilan. Saliyane kepingin menehi pangadilan marang wong liya, Dheweke uga arep menehi pangadilan marang awake dhewe. Sawise mangerteni salah sawijine nilai sing nduwe sesambungan karo masyarakat, ing kene uga bakal nuduhake kanthi gamblang ngenani musyawarah, golek kabeneran, ngormati marang liyan, lan sistem kasta.

Musyawarah lan Golek Kabeneran

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat kayata musyawarah, golek kabeneran. Wis dadi adate ing masyarakat yen arep mutusake apa kudu dimusyawarahake luwih dhisik. Njaluk panemu marang wong-wong sing luwih dhuwur tingkatane supaya keputusan sing arep dijupuk bisa ditrima lan ditindakake bebarengan tanpa ana pangrasa sing nggrundel. Kabeh ora bisa mentingake panemune dhewe amarga durung mesthi panemu kasebut bisa ditampa dening pawongan liya. Kabeh mau bakal nuduhake ing ngisor iki:

*ni bermani aris majar
wis aja sira rebut jurit
karo duduk laki ningsun
karone dadi wong liya
paningsun juluka kabeneran marang syang
ngaprabu
marang ing Bujanegara
tur kutha iku kang luwih adil (XV, 3)*

*sapa menang ing kang Nata
iya iku lakiningsun sayegti
apa karsane syang prabu
Ratu ing Bujanegara
sapa menang perNata laki ingsun
lah payo rebute ning wang
kelawan paduka rarih (XV, 4)*

Dhata ing ndhuwur nuduhake yen Ni bermani bakal njaluk pengadilan ing Bojanegara. Ni bermani sing mangerteni kahanan iki dadi bingung. Kekarone padha Padu, padha-padha segtine. Pungkasane Nyi Bermani misahake kekarone lan ngajak golek kabenenran ing Kerajaan Bojanegara. Wong telu iku budhal menyang Bojanegara. Saben dalan kekarone padha padu maneh. Dheweke nganti kesel ngelingake lan misah kekarone. Wong telu iku wis tekan Bojanegara ing alun-alun. Wong telu iku padha lungguh ing wit wringin kembar.

Nyi bermani iku kalebu pawongan utawa masyarakat sing nduwe kasta paling isor dhewe. Uripe ing alas lan uga mlarat banget. Nanging Nyi Bermani isih nduwe budayane wong Jawa. Nalikane dheweke nduwe masalah sing gedhe lan ora bisa ngrampungake kanthi becik, dheweke ora lali yen nduwe Gusti Ratu Adil ing donya sing ora liya yaiku Rajane. Nyi bermani isih ngormati lan ngajeni Ratune kanthi cara njaluk pangadilan marang masalah sing lagi nandang kaluwargane. Dheweke nduwe kayakinan yen budhal menyang Bojanegara bakal oleh pangadilan. Dheweke yakin karo Ratune ing Bojanegara yen bakal menehi pangadilan sing adil marang kaluwargane.

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggala panguripane dhewe.

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggala panguripane manungsa dhewe, kayata nalikane ngadhapi konflik ing panguripane. Sastra ora bakal uwal saka panguripane masyarakat. Mula saka iku, karya sastra sing ana uga nuduhake perkara panguripane manungsa. Panguripane manungsa sing nuduhake ing karya sastra, mbuktekake yen karya sastra bisa dadi refleksi saka kanyatan, lan sabanjure dadi gegambarane masyarakat ngenani kanyatan, lan kahanan ing sakiwa tengene.

Gegayutan saka andharan iku mau, bisa kawawas yen masyarakat nindakake kagiyatan ing panguripane, lan bisa ngasilake kabudayan utawa tradhisi tumrap lingkungan utawa sakiwa tengene. Manungsa tansah ngimpekake kahanan lan panguripan kang luwih becik apa dene sampurna. Perkara iki kang njalari kabudayane manungsa tansah ngrembaka saben wektu. Nilai budaya sing selaras karo kacabenggalane awake dhewe ing Serat Anglingdarma iki kayata nduweni kasekten, rumangsa getun, jujur, adil lan wicaksana.

Nduweni kasekten

Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggala panguripane manungsa dhewe, kayata nalikane ngadhapi konflik ing panguripane. Saben

nadi lan pamikire manungsa Jawa ora bakal luput saka kasekten. Kasekten ing carita iki yaiku kasekten sing di nduweni pawongan tartamtu. Kabeh mau bakal nuduhake ing ngisor iki:

*pana ngucap Naga Pretula
wusa manjing bangsal pengrawit
amikir sakjruning nala
kapriye geningsun namejahi
ya marang sri nora pati
paningsun ageng kelangkung
yen ingsum malebuwa
sesekan bangsal pengrawit
sun malinga yening suka malih warna (IV, 6)*

*pana sampun ange warna
dadi sarpa tali wingit
wau sang naga pratula
wus samanjing bangsal pengrawit
pana susup soring guling
anglembut tanuna weruh
langkung ningdhing kuwasa
arsa mejahi ngaji
arsa nahut kecubaning hyang sugma (IV, 7)*

Dhata ing ndhuwur nuduhake yen Naga Pretula nduwe kasekten yaiku isa malih warna. Sang Naga wis tekan ngarepe bangsal pengrawit, dheweke bingung kepriye carane mblebu menyang bangsal pengrawit amarga nduwe awak sing gedhi banget. Pungkasane Naga Pretula ngubah wujud dadi ula tali. dheweke singidan ana ing isore bantal. Yen prabu Anglingdarma turu, bakal dicakot Naga Pretula. Nanging sadurunge Naga Pretula nyokot Prabu, Dewa menehi gegambaran marang dheweke. Sawise mangerteni sing satemene, dheweke ora sida mejahi Prabu.

Kasekten ing carita iki uga ana ing alam donya sing satemene. Masyarakat Jawa percaya marang samubarang sing kaya mangkene. Salah sijine kasekten sing nuduhake ing carita iki yaiku bisa malih warna, menda-menda. Kasekten iki nduweni paedah kanggo golek kabeneran, golek kahanan sing satemene. Kaya maneka kutipan ing ndhuwur, kayata nalika Naga Pretula arep mejahi Prabu, sawise mangerteni kahanan sing satenane dadi ora sida mejahi Prabu. Kaping pindho nalikane Prabu ditinggal para Garwane saben tengah wengi. Prabu bisa mbuktekake sapa sejatine para garwane, lan apa sing ditindakake saben tengah wengi. Masyarakat Jawa nggunakake kasekten kanggo golek kabeneran.

PANUTUP

Dudutan

Serat Anglingdarma minangka karya sastra. Karya sastra yaiku seni sastra sing kalebu tapak tilas arupa tulisan, tapak patilasan lan uga bisa dimangerteni lumantar basa. mula, serat iki kalebu sastra, amarga cerita rakyat sing awujud buku utawa tulisan lan ora cerita langsung saka narasumber. Warta asile budaya jaman biyen sing ana ing naskah lama bisa diwaca kanthi media tulisan arupa naskah. Karya sastra Nusantara sing

sumipen ing naskah minangka pamikiran para leluhur. Serat Anglingdarma iki kaya-kaya serat Pesisiran.

Asil saka deskripsi saka teks iki yaiku *Serat Anglingdarma* kawangun saka 94 lembar utawa 188 kaca sing ditulis wolak walik. Jumlah larik saben kaca yaiku 14 larik. Kajaba iku, nduweni dawa 30 cm lan amba 19 cm. Panyeratan ing dinane Slasa pahing, tanggal 24, wayah nyerat jam 3 wengi ing pupuh I pada 3. Dina iku lan wektu iku panulis sing nduwe asma Durrahkemat miwiti nulis *serat Anglingdarma*. Uga kawangun saka 21 pupuh, 604 pada lan 4866 gatra. Sawise diteliti, tembang Asmarandana kapacak minangka pambuka lan panutupe. Tembang Asmarandana ana ing pupuh I, VI, X, XVII, XXI. Mijil ing pupuh V. Sinom ing pupuh II, IV, XIII, XIX. Kinanthi ing pupuh VII. Durma ing pupuh III, XI, XIV. Dhandhanggula ing pupuh IX, XII, XVII, XX. Pangkur ing pupuh VIII, XV. Megatruh ing pupuh XVI.

Suntingan teks ing panliten iki mung nggunakake 2 pada saka 21 pada lan jumlah tembung sing disunting ana 44 tembung. Akeh banget aksara sing luput ing *Serat Anglingdarma*. Ing Pupuh I Asmarandana sing kawangun saka 40 pada, 280 gatra nduweni 35 kaluputan. Sawise iku ing Pupuh III Durma kawangun saka 15 pada, 105 gatra namung nduweni 9 kaluputan.

Sistem keyakinan masyarakat Jawa ngandhut konsep ngenani samubarang iku nduweni sesambungan antara siji lan sijine. Analisis struktur Serat Anglingdarma nekanake marang nilai-nilai budaya sing nduweni gayutan karo manungsa yaiku (1) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti, (2) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara maungsa karo alam, (3) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan, (4) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat, (5) nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca bengala panguripane manungsa dhewe.

Wujud nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti sing paling dhasar yaiku hakekat anane manungsa ing dunya iki. Nilai-nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo Gusti yaiku percaya marang Gusti, pasrah marang takdir, Percaya anane Dewane, Sot para Dewa. Wujud nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo alam yaiku nilai keseimbangan sing ana sesambungane karo manfaatake sumberdaya alam. Lingkungan melu mangun, menehi rupa lan swasana, minangka objek tuwuhe ide-de lan pola pamikire manungsa, kayata kekancan antarane manungsa karo kewan, manungsa karo buta lan raseksi, bisa ngrungokake swarane kewan, bisa ngomong karo kewan.

Masyaraka kalebu objek sing wigati, amarga masyarakat ora bisa dipisahake dening panguripan sosial lan budayane. Sesambungane antara manungsa lan masyarakat kabukti ing serat iki. Pawongan Jawa uga ngecakake yen dheweke urip bakal direwangi dening manungsa liya kaya masyarakat. Saka kahanan sing kaya mangkono ndadekake anane simbol simbol kabudayan Jawa. Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo liyan kayata ngugemi lan nepati janji, balas budi, andhap asor marang manungsa liyane, kabeneran, paseduluran, dendam lan pitnah. Nilai budaya

sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat. Nilai budaya iki nduweni sesambungan karo masyarakat kanthi cara individu. Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara manungsa karo masyarakat kayata musyawarah, golek kabeneran, ngormati marang liyan, sistem kasta. Nilai budaya sing nduweni sesambungan antara karo kaca benggal panguripane manungsa dhewe, kayata nalikane ngadhepi konflik ing panguripane. Nilai budaya iki kayata nduweni kasekten, rumangsa getun, katresnan, jujur, nepati janji.

Saran

Pangrembakane ilmu pengetahuan lan teknologi sarta kabudyan modern, ndadekake musprane sastra dhaerah. Sastra Dhaerah minangka perangan budaya sing kudune diuri-uri lan dilestarekake. Mula saka iku, perlu anane usaha nyalemtake sastra dhaerah. Usaha kanggo nguri-uri karya sastra daerah banget wigati tumrap masyarakat lan pamarentah Indonesia. Pamikiran sing cupet ngenani sastra dhaerah kudune diilangi. Mula saka iku, para nom-noman saiki kudu luwih sregep nyinaoni basa lan sastra dhaerah mligine sastra Jawa amarga nduweni nilai budaya supaya bisa mangun *karakteristik bangsa*.

KAPUSTAKAN

- Atmojo, S. Prawiro. 1987. *Bausastra Jawa Cap-capan Kaping I*. Surabaya: Yayasan “Djoyo Bojo”
- _____. 1987. *Bausastra Jawa Cap-capan Kaping II*. Surabaya: Yayasan “Djoyo Bojo”
- Baried, Siti Baroroh. 1994. *Pengantar Teori Filologi*. Yogyakarta: Universitas Gajah Mada.
- _____. 1985. *Pengantar teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa DepDikBud.
- Balai Bahasa Yogyakarta, Tim. 2011. *Kamus Basa Jawa (Bausastra Jawa)*. Yogyakarta: Penerbit Kanisius.
- Bertens, K. 2011. *Etika*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.
- Damono, Sapardi Djoko. 1978. *Sosiologi Sastra Sebuah Pengantar Ringkas*. Jakarta: Pusat Pembinaan & Pengembangan Bahasa Depdikbud.
- Darminto, dkk. 2010. *Kamus Besar Bausastra Jawa*. Surakarta: penerbit Kharisma
- Djamaris, Edward. 1997. *“Filologi dan Cara Kerja Penelitian Filologi” Dalam Bahasa dan Sastra III*. Jakarta Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa.
- Endraswara, Suwardi. 2010. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Media Presindo.
- _____. 2010. *Falsafah Hidup Jawa*. Yogyakarta: Cakrawala.
- Faruk, Hk. 2010. *Pengantar Sosiologi Sastra*. Jogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Hadiwijana. 1967. *Tata Sastra*. Jogjakarta: UP. Indonesia.
- Koentjaraningrat. 2009. *Pengantar Ilmu Antropologi*. Jakarta: PT Rineka Cipta.
- Luxembrug, Jan van. dkk. 1984. *Pengantar Ilmu Sastra*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.
- Moeloeng, Lexy. 2000. *Metodhe Penelitian*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Padmosoekotjo, S. 1953. *Ngrengrengan Kasusastran Jawa I*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Purnomo, S, Bambang. 1990. *Buku Materi Pokok Kasusastran Jawa Pesisiran “Sebuah Fenomena Kebudayaan”*. Surabaya: Jurusan Pendidikan Sastra dan Daerah IKIP Surabaya.
- _____. 2007. *Filologi dan Studi Sastra Lama*. Surabaya: University Press Surabaya.
- Pratiwi, Oktarina Dwi. 2014. *Nilai Moral sajrone Cita Rakyat Bojonegoro Prabu Anglingdarma kang Wicaksana Anggitane Suharmono K*. Skripsi (tidak dipublikasikan). Surabaya: Universitas Negeri Surabaya.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2009. *Paradigma Sosiologi Sastra*. Pustaka Pelajar: Yogyakarta.
- _____. 2010. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Pustaka Pelajar: Yogyakarta.
- _____. 2011. *Etika Sastra dan Budaya*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Rimawati, Ely. 2011. *Nilai Budaya ing Babad Pacitan Anggitane Ganda Wardaja*. Skripsi (tidak dipublikasikan). Surabaya: Universitas Negeri Surabaya.
- Sukarman. 2005. *Pengantar Kebudayaan Jawa*. Surabaya: Bintang Surabaya Anggota IKAPI.
- Saryono, Djoko. 2011. *Sosok Nilai Budaya Jawa Rekonstruksi Normatif Idealis*. Yogyakarta: AM Publishing.

Sudarayanto. 1993. *Metode dan Aneka Teknik Analisa Bahasa*. Yogyakarta: Duta Wacana University Press.

SJ, Bakker J.W.M. 1984. *Filsafat Kebudayaan, Sebuah Pengantar*. Jakarta: Penerbit Kanisius.

Suwarni. 2009. *Pengantar Studi Sastra Jawa Kuna*. Surabaya: Bintang Surabaya.

_____. 2008. *Naskah Cariyos Sri Sadana Kajian Struktur dan Sosiokultural*. Thesis (tidak dipublikasikan). Surabaya: Universitas Negeri Surabaya.

Teeuw, A. 1984. *Sastra & Ilmu Sastra: Pengantar Teori Sastra*. Jakarta: Gramedia.

Yana. 2010. *Falsafah dan Pandangan Hidup Orang Jawa*. Yogyakarta: Absolut.

